

Гани Карасаев¹, Әсем Қайдарова², Алтынай Мамбетова³

¹ ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының докторы
e-mail: karasayev_gm@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

² ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының ғалым хатшысы,
саяси ғылымдарының докторы
e-mail: assemks0382@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-9059-7347>
(Астана, Қазақста)

³ «Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті», «Білім» факультетінің
деканы, мәдениеттану ғылымдарының кандидаты
e-mail: altyn.mambetova@yu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-2661-1956>
(Ақтау, Қазақстан)

АҚМОЛА Өңірінің Ресей Империясы тарапынан қоныстандырылуының тарихи-саяси аспектілері: орыс казактары мен шаруаларының қоныстануы және оның жергілікті қазақ халқына әсері

Аңдатпа. Мақалада Ақмола облысындағы халықтардың тұрмыс-тіршілігінің әлеуметтік-саяси қырлары баяндалады. Онда Ақмола жеріне ішкі Ресейден көшіріліп әкелген түрлі халықтардың жергілікті қазақ халқымен өзара қарым-қатынасының саяси салдарлары зерделенген. Сонымен қатар, Ақмола облысы аумағындағы уездердің мал сандары нақты кестелермен беріліп, қыстық жем-шөптерді дайындау, әр он екі жыл сайын келетін қоян жылғы аштықтардағы мал сандарының айырмашылықтары да мақалада толық қамтылады. Ішкі ресейден көшіріліп әкелген шаруалар мен жергілікті қазақ шаруаларының жайылымдық жерлер үшін таластары, патшалық биліктің әр түрлі құйтұрқы заңдарына ретроспективалық талдау жасалды. Ақмола облысының аумағында болған әр түрлі әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктер үшін болған қақтығыстардың себептері мен салдарлары талданды.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, Омбы, саяси салдар, уезд, отырықшы тұрғындар.

Гани Карасаев, Асем Кайдарова, Алтынай Мамбетова
ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ
АКМОЛИНСКОГО КРАЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ:

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ РУССКИХ КАЗАКОВ И КРЕСТЬЯН, ВЛИЯНИЕ НА МЕСТНОЕ КАЗАХСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ

Аннотация. В статье анализируются социально-политические аспекты о быте народов Акмолинской области. В нем были рассмотрены взаимоотношения различных народов, переселившихся на Акмолинскую землю из Внутренней России, с местным казахским населением в различных направлениях. Кроме того, цифры поголовья уездов на территории Акмолинской области даны с четкими таблицами, подробно освещены в статье о заготовке зимних кормов, различиях в численности поголовья в год кроликов, приходящихся каждые двенадцать лет. Борьба крестьян и местных казахских крестьян за пастбищные угодья, перемещенные из Внутренней России, различные законы царской власти несколько пересматриваются. Выявлены причины и последствия конфликтов из-за различных социальных и экологических неравенств, имевших место на территории Акмолинской области.

Ключевые слова: *Акмолинская область, Омск, политические последствия, уезд, оседлый.*

Gani Karasaev, Assem Kaidarova, Altynai Mambetova

HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE SETTLEMENT OF THE AKMOLA REGION BY THE RUSSIAN EMPIRE: THE SETTLEMENT OF RUSSIAN COSSACKS AND PEASANTS AND ITS IMPACT ON LOCAL KAZAKHS

Abstract. The article tells about the political and historical ramifications of the settlement of the Akmola region by Russian Cossacks and peasants of the end are of particular interest in this study. The influence of these groups on the local Kazakhs is also a key consideration.. It examined the relationship of various peoples who migrated to the Akmola land from Inner Russia with the local Kazakh population in various directions. In addition, the figures of the number of counties in the territory of the Akmola region are given with clear tables, covered in detail in the article on winter fodder harvesting, differences in the number of rabbits per year, occurring every twelve years. The struggle of peasants and local Kazakh peasants for pasture lands displaced from Inner Russia, various laws of the tsarist government are being somewhat revised. Conflicts of the due to various social and environmental inequalities that took place on the territory of the Akmola region.

Keywords: *Akmola region, Omsk, political consequence, county, settled.*

Кіріспе

Әлемдік даму тарихына назар аударатын болсақ, кез - келген басқа халықты, жерді өзіне күшпен қосу белгілі мақсатты саясат арқылы іске асырылып келді және де бұл саясат мемлекетті нығайтып, одан ары

дамытудың басты көзі болып келді. Осы тұрғыдағы XVI ғасырдың соңынан, Ермактың қазақ жеріне жаулау соғыстарынан бастау алған бірнеше ғасырлық ресейлік қазақ даласын отарлау саясатының да басты мақсаты – бұл жаңа жерлерді өзінің құрамына күшпен және толығымен қосу, жер үсті және астының байлығына ие болу, байтақ жаңа өлкені өнеркәсіптік тұрғыда игеру, оны жаппай орыс шаруаларымен қоныстандыру мақсатынан туды.

Мұнымен қатар осы отарлау саясатының келесі саяси мәні – қазақ жерінің шығысы, Алтай өңірлеріне әскери қамалдар негіздеп, Қытай империясының бұл аймақты өзіне қосуға арналған жоспарын орындатпау болды.

Аталған жоспарларын орындау саясаты Ресей империясының өзі күйреуге ұшыраған XX ғасырдың басына дейін жүргізіліп келді. Нәтижесінде 1917 жылға дейін қазақ даласының келбеті барынша өзгертіліп, жергілікті тұрғындардың үлес салмағы болмаған дәрежеде азайды. Өлке көпұлтты аймаққа айналдырылды. Қазақ халқы барша өмір сүру құқықтарынан айырылып, оларға «бұратана» (инородцы) деген атау берілді. Қазақ жері толығымен патша империясының меншігі деп жарияланды. Қазақ даласын отарлап, тұрғындарын бодандыққа айналдыру оның барлық аймақтарында жүргізіліп, аса қаталдығымен ерекшеленді. Халқымыздың бұл бодандыққа қарсы барша отарлану мерзіміндегі кез келген қарсылықтары аяусыз жазаланып келді.

Яғни, Ресей империясының XX ғасыр басына дейінгі бірнеше жүзжылдықтарға созылған қазақтармен арадағы қатынасы оларды толығымен еркіндіктерінен, барша жерінен айыра отыра отарлауды іске асыруға арналды. Оның бұл қызметі ресей патшалығының үздіксіз жүргізілген басты мемлекеттік саясатына айналды.

Сонымен қатар, кең байтақ қазақ жерінің әр аймақтары мен өңірлерінде аталған империялық саясат өзінің ерекшеліктерімен белгілі болды.

Атап айтқанда, Қазақстанның солтүстік шығыс аймағы, соның ішіндегі Ақмола өңірін XIX ғасыр көлеміндегі отарлаудың да Қазақстанның басқа өңірлерінен жер үсті, асты байлықтарының молдығы, әскери стратегиялық маңызы жағынан ерекше саясатқа айналды. Нәтижесінде осы ғасырдың соңында қазақ халқының байырғы ата-мекені болып келген өмір Ресей империясының құрамына толығымен күшпен қосылып болды.

Ал, мына мақалада патшалық осы отарлау саясатының мақсаты, барысы, нәтижесі, жергілікті қазақтарға әсері нақты деректер негізінде баяндалып, ғылыми баға беріледі.

Ресей империясы тарапынан жоғарыдағы аталған мақсаттағы қазақ даласын әскери отарлау және орыс шаруаларымен қоныстандыру тарихы Ермактың казак әскерлерінің Батыс Сібір өлкесін қарудың күшімен жаулап, Сібір хандығының талқандауынан бастау алды. Бұл отарлау одан ары қазақ жерін толығымен өзіне қосумен жалғастырылғандығы белгілі. Бірнеше ғасыр бойы үздіксіз жүргізіліп, патшалық шексіз биліктің негізгі мақсатына айналған осы жаулаудың нәтижесінде XIX ғасырдың соңына дейін қазақ даласы түгелге жуық аталған империяның

толығымен бағындырылған аймағына айналды. Жергілікті қазақтар тарихи мекендерінен күшпен ығыстырылып, бұл жерлерге славян ұлттары, орыстар, орыс казактары мен шаруалары жаппай қоныстандырылды. Әскери бекіністер мен шекара шептеріне толтырылды.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада отарлау саясатының мақсаты, барысы, нәтижесі, жергілікті қазақтарға әсері нақты мұрағат құжаттарының деректері негізінде баяндалып, ғылыми баға беріледі. Ретроспективалық талдау негізінде қазіргі салдарларына саяси сараптама жасалған.

Зерттеу нәтижелері

Бұл ресейлік отарлаудың барысында алдымен Омбы, одан кейін Дала Генерал-губернаторлықтары құрамына енген Ақмола облысын әскери отарлау мен орыс шаруаларымен қоныстандыру негізінен XIX ғасырдың басынан жүргізіліп, аталған жүзжылдықтың соңына дейін аяқталып болды. Ақмола облысын Ресей империясына күшпен қосу қазақ даласының басқа өңірлерімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері болғандығы белгілі. Енді тарихи деректерге сипаттама жасайтын болсақ, оның себептері – көрсетілген аймақ өңірлерінің егін шаруашылығына қолайлылығы, табиғат байлығы, қазба кен орындарының молдығы, сонымен бірге оның тура сол мерзімдерде одан ары игеріліп жатқан Сібірдің орта және шығыс, қиыр шығыс өңірлеріне тікелей жақындығы, тағы басқалары болғандығы белгілі. Сол мерзімдегі жарияланған жазба деректерге назар аударатын болсақ, XIX ғасырдың соңына дейінгі Омбы генерал-губернатор орталығының құрамында болған Ақмола облысының негізгі тұрғындары қазақтар еді. Ал, XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап аймақтағы қазақ емес тұрғындардың саны жылдам қарқынмен артып, XX ғасырдың бірінші онжылдығында аталған өңірдегі қазақ емес тұрғындар саны жергілікті халықтың санынан екі есеге жуық молайып, 1 миллион адамнан асты. Автохонды байырғы тұрғындар саны 500 мыңнан сәл ғана артық болды. Міне осылай XX ғасырдың алғашқы онжылдығынан бүкіл қазақ жерінің қатарындағы Ақмола облысы тұрғындарының негізін осында көшіп келген орыстар бастаған қоныс аударушылар құрады. Осындай көрсеткіш арқылы Ақмола облысы Ресей империясының заңды құрамдас бөлігі болып қалыптасты. Енді Ресей империясының отарлық саясатының нақты іске асырылуына арналған деректерге талдау жасайтын болсақ, тарихи жазбалардан бұл саяси шараның жоспарлы да мақсатты іске асырылып келгендігін білуге болады.

Мысалы, «Обзор Акмолинской области за 1881 год (приложение ко всеподданейшему отчету Акмолинского губернатора)» [1] атты жазба деректе: «1881 жылы Ақмола облысында 460,363 адам, соның ішінде: 245,299 ер және 215,064 әйел болды. (100 ер адамға 87,7 әйелден айналады). Тайпалық құрамы және мәдени даму деңгейі бойынша облыс тұрғындары отырықшы (орыстар) және көшпелі (қырғыздар) деп бөлінеді. Біріншілері 63 627 ер және 57 008 әйелдер, жиынтығы 120 635 адам, ал

екіншілері 181672 ер және 158056 әйелдер, жалпы 339 728 адам. Әрбір 100 отырықшыға 281,7 көшпендіден айналады» [1], - дейді. Бұған қарап XIX ғасырдың 80-жылдарындағы облыстағы жергілікті тұрғындардың орналасу барысын білуге болады. Келесі, 1883 жылы жарияланған ресми жинақта [2] аталған жыл көлеміндегі облыстағы көпұлтты тұрғындар саны, олардың әлеуметтік топтары мен тиесілі жер көлемінен нақты мағлұматтар жарияланған. Осы деректерді негізге алатын болсақ: «Ақмола облысының жер көлемі мен тұрғындары негізінен алғанда екі бөлікке бөлінеді: оның игерілу барысына орай ол: Сібір казак әскерлерінің қалалық және қоныс аударушы шаруалар (26. 804.2 шаршы верст) (верст-1066,8 метр Ғ.Қ.) мен қырғыздар пайдаланып отырған мемлекеттік (452 396 шаршы верст) жерлерге бөлінеді. Есепке алынған тұрғындар өздерінің экономикалық және азаматтық тұрмыстары жағынан отырықшы (125 374 адамды құрайтын Сібір казак әскерлері, қалалық шаруалар мен әртүрлі топтардан), солармен бірге (341 050 қазақтар) көшпенділер қазақтардан тұрады.

Шаруалардан 3880 адам өздеріне ерекше бөлінген жерлер негізіндегі арнайы қоныстарда орналасқан, қалған 1046-сы казак станицаларында (станция – Патшалық ресейдегі казак облыстары аумағында сақталған село типтес мекен-Ғ.М.) және 6938-ы қалаларда қоныс тепкен» [2]. Осы жылғы тұрғындар қозғалысының анықтамалығына келетін болсақ, бұл жазба мәліметтер жинағында одан ары баяндалғанындай: «Ақмола облысында 1884 жылдың 1 қаңтарында 246 093 ер және 221 341 әйел, барлығы 466 424 адам, соның ішінде 128 365 адам отырықшы, 338 059 адам көшпелі тұрғындар болды. Өткен жылмен салыстырғанда облыс тұрғындарының саны 1986 адамға немесе 1,5%, ал көшпенділер 3405 тұрғынға азайды» [2]. Тура жоғарыдағы сараланған уақыттан 10 жылдам астам мерзім өткеннен кейін Ресей империясының бұл өлкені әскери және өнеркәсіптік бағыттағы отарлау және оны орыс шаруаларымен жүйелі негіздегі қоныс аударту мақсатындағы істерінің нәтижесінде Ақмола облысы тұрғындары саның едәуір бөлігін орыс казактары мен шаруалары құрай бастады. Көптеген казак станицалары мен шаруалар селолары мен деревнялары негізделіп, олардың тұрғындарының саны да молдығымен белгілі болды. Жаңадан келушілер жергілікті қазақтардың жайылымдық жерлеріне орналаса бастады. Осы мазмұндағы деректерде: «Казактар қырғыз даласының алғашқы отарлаушылары – бүгінгі күнге дейін отырықшы уездер тұрғындарының басым бөлігін құрайды. Мұнда казактар уездер территориясының 5-тен 1-бөлігіне жуығына орналасқан және олардың жерлері үздіксіз созылған 20-30 верстік кеңістік арқылы облыстың солтүстік және және солтүстік-шығыс шекарасы бойымен Звериноголовск (Орынбор губерниясы) станицасынан бастап Омскіге дейінгі 572 верст қашықтықта (Преснегорковск жүйесі деп аталатын) және одан ары 170 верст Ертіс бойымен (Ертіс жүйесі) Семипалатинск облысына дейін жалғасады. Егер де бұл кеңістікті казак жанұяларының санына бөлетін болса (9.581), олардың әрқайсысына 210 десятинаға жуықтан айналады; казактарға орташа жер бөлігі әрбір ер адамға 30 десятинадан белгіленген.

Аталған уездердегі мол жерге ие болған казак жерлерінің санына юртовых және әскери жерлермен бірге оншақырымдық (десятиверстные) жерлер де енеді. Тұрғындардың жалпы санын қоныстандырылған орындардың санымен есептейтін болса, жаңа қоныстанушылар орналасқан селениялар бұрынғы қоныстанушылар селенияларымен салыстырғанда тұрғындарының молдығымен ерекшеленеді: біріншілерінің (сырттан келген орыс мұжықтары) қоныстандырылуы - 800 адамға, ал екіншісінде (қазақтар) - 684 адамға жуық.

Ерекше саны мол қоныстар Ишим (Есіл) өзенінің бойына орналасқан, атап айтқанда: Явленное (1.817 адам), Коноваловск (2.074 адам) және Марийнск (2.400 адам), одан кейін Көкшетау уезінің орталық аумағына қарай орналасқан келесі қоныстар; Макинск (1.326 адам), Новопокровск (1.373 адам), Преображенск (1.782 адам) және Каменск (1.891 адам)» [3], - деп жазылды.

Тура сол мерзімдегі империялық ресми жазба деректердің келесі мағлұматтарына назар аударатын болсақ, оларда баяндалатынындай: «Облыстың қалалық тұрғындары негізінен алғанда Омск, Петропавловск және Ақмолада орналасқан. Уездердің тұрғындары: а) Сібір казак әскерлерінің казактары, б) қоныстанушы шаруалар және в) облыстың байырғы бұратана тұрғындары -қазақтардан тұрады.

Қырғыз даласын алғашқы әскери отарлаушы казактар соңғы уақытқа дейін уездердің отырықшы егінші тұрғындарының негізіне айналды. Сібір казак әскерлері облыстағы ең ірі жер иеленушілер болып табылады. Оларға станицалар мен қоныстардың қоғамдық пайдалануындағы а) станицалық немесе «юрталық») жерлер, және б) станицаларға, сонымен бірге казак офицерлері мен әскери шенеуніктердің ұрпақтарына меншік ретінде берілетін қосымша әскери жер бөліктері жатады.

Ақмола облысы деңгейіндегі Сібір казак әскерлерінің территориясы 24.763.3 шаршы версті немесе 2.577.767 десятинаны құрайды, оның ішіндегі 2.003.416 десятинасы Петропавловск және Омск уездеріне жатады. Бұл жерде казактар уездер территорияларының бестен біріне дейінгі бөлігіне орналасқан.

Шаруалар (көшіп келген орыс шаруалары,- Е.Қ.) әзірге облыстың жалпы жер көлемінің біраз ғана кеңістігіне орналасқан, олардың тұрақты негізде пайдалануларына арналған жерлер (әр адамға 15 десятинадан) қырғыздар пайдаланып отырған территориядан алынады» [4]. 1908 жылы Омбы қаласына жарияланған кезекті ресми жазба шолуда ХІХ ғасырдың соңындағы Батыс Сібір Темір жолының пайдалануынан кейінгі Ақмола облысы уездерін орыс шаруаларымен одан ары қоныстандырудың, оларды тағы да жергілікті қазақтардың жайылымдықтары есебінен құнарлы егістік жерлерімен қамтамасыз ету көлемі және жаңа қоныстар мен деревнялар негіздеудің анықтамалығы көрсетілген [5]. Аталған жазба дерек көзінде баяндалғанындай: «Батыс Сібір темір жолының тартылуымен (1894 ж.) даланы отарлау барысы неғұрлым дұрыс жолға түсіп, қоныс аударушыларға мүмкіндігінше алдын ала дайындалған жер бөліктері беріле бастады.

1-кетсе. 1894-1904 жылдар аралығындағы қоныс аударған шаруалар мен олардың негіздеген селенияларының саны

Жылдар	Селениялар	Ерлер	Әйелдер
1894	54	20.382	19.213
1895	87	32.180	29.629
1896	132	52.583	46.816
1897	134	59.607	53.642
1898	138	64.252	58.059
1899	150	69.857	64.567
1900	200	83.033	77.057
1901	206	87.898	81.417
1902	217	90.613	82.454
1903	233	96.317	90.303
1904	248	105.489	98.282
1905	260	105.938	99.577
1906	299	122.609	105.435

Есепті 1907 жылы Омск уезінде 31, Петропавловскіде 6, Көкшетауда 30, Атбасарда 14 және Ақмолада 18, облыс бойыша барлығы 99 жаңа бөліктер ұйымдастырылды. Бұл бөліктерге 10 361 жанұя, соның ішінде 29 459 ер, 26 612 әйелдер жіберілді. Өткен 1907 жылы ауданаралық жер бөлу бөлімдерінің мәліметтері бойынша 1908 жылдың 1 қаңтарына бірден қоныстандыруға жарамды 16 799 адамдық жер бөліктері бар» [5]. Бұдан кейінгі келесі жазба деректе XX ғасыр басындағы Ақмола облысына байырғы қазақ тұрғындарының жайылымдықтары есебінен Ресейдің еуропалық губернияларынан келетін жерсіз орыс шаруаларына арналған құнарлы жерлерді бөлу ісі одан ары жаңа қарқынмен жүргізілді. Осы дерек көзінде аталған мазмұнда баяндалатынындай: «1907 жылы Омск уезінде 31, Петропавловскіде 6, Көкшетауда 30, Атбасарда 14 және Ақмолада 18, облыс бойынша барлығы 99 учасоктар (қоныстанушылар, -Ф.Қ.) ашылды. Бұл учасоктарға 10 361 жанұя, соның ішінде 29 459 еркек, 26 612 әйел, осылардың қатарында, Омск уезіне 3 032 жанұя, 8 928 ер, 7 735 әйелдер. Петропавловск уезіне - 983 жауя, 2 986 ер, 2 668 әйел. Көкшетау уезіне – 2 744 жанұя, 7 445 ер, 6 787 әйел. Атбасар уезіне 854 жанұя, 2 304 ер, 223 әйел және Ақмола уезіне 2 748 жанұя, 7 766 ер және 7 195 әйел орналастырылды.

1907 жыл бойынша облысқа орналастырылған қоныстанушылардың жалпы саны 56 071 адамдар болды» [6]. «Облыс екі этнографиялық топтармен: орыстар және қазақтармен қоныстандырылған. Сібір казак әскерлеріне облыс көлеміндегі 24 514.5 шаршы верст немесе 2.550.523 десятина жер тиесілі. Казак әскерлерінің территориясы Омск және Петропавловск уездерінің солтүстік бөлегіндегі Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Көкшетау уезінің үлкен бес бөлігін, солармен бірге Атбасар және Ақмола қалаларының маңайларын қамтиды. (Бұлармен бірге, - Ф.Қ.)

басым бөлігі еуропалық Ресейден қоныс аударған шаруалардың үлкен бөлігі облыстағы 5.723.244 десятиналық үлкен өңірге орналасқан. Олар қоныстан негізінен Омск (Омбы) уезінің солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігінде; Петропавловск уезінің солтүстік және батыс бөлігінде; Көкшетау уезінің оңтүстік-батыс, батыс оңтүстік өңірлері, Атбасар уезінің солтүстік бөлігі мен Ақмола уезінің Некрасовск қонысына дейінгі солтүстік-батыстан оңтүстік – шығысқа, Батогоринск қонысына дейінгі жүйемен жүргізілуде. 40.805.700 десятинаны қамтитын қалған жерлер қырғыздардың (орыс казактары мен шаруаларынан жалға алуы келісімдері негізінде,-Ғ.Қ.) қырғыздардың нақты қолдануында» [7], - деген Ақмола облысындағы 1910 жылғы тұрғындар арасындағы орыс казактары, шаруалары және жергілікті қазақтарға тиесілі жер иеліктері мен шаруашылық жағдайларына арналған анықтамадан өңірді жаңа келушілермен қоныстандырудың барысы мен сол уақыттағы нәтижесін білуге болады.

1911 жылы Омбы қаласында жарияланған «Статистические материалы по подворному обследованию переселенческих хозяйств 9-ти типичных поселков (4 Кокчетавского и 5 Петропавловского уездов) Акмолинской области за 1910 год»[8], - атты жазбаша анықтамалар топтамасында: «Губерниялар бойынша қоныс аударушылардың келуі төмендегідей болды: Полтава губерниясынан – 422 шаруашылық, Черниговтан – 392, Харьковтан – 143, Самарадан – 146, Саратовтан – 72, Екатеринославтан – 70, Уфадан – 57, Екатеринославтан – 70, Херсоннан – 45, Курскден – 44, Пензадан – 43, Орловскден – 33, Киевтен – 29, Донскойдан – 27, Гродненск пен Ковенскіден – 23 және т.б. Бұл тізімнен анық болатынындай, далалық өңірлі бір поселкаға орманды және таза далалы губерниялардан қоныстанушылар келіп орналасқан, және де қоныстанушылардың жалпы сандары жағынан бірінші орынды Полтава, Харьков және Чернигов губерниялары алады. Анықтаудан өткен қоныстанушылардың арасында жері аздар басымдық танытады (1143 адам). Мүлдем жері жоқтар салыстырмалы тұрғыда аз және «жері жоқтар» деген белгіде 475 шаруашылық қана тіркелген» [8], - деп көрсетіліп, онда Ақмола облысы Көкшетау және Петропавловск уездеріне 1910 жыл көлемінде империяның Еуропалық аймақтарынан келіп орналастырылған жаңа қоныс аударушылар шаруашылықтарының нақты сандары көрсетілген. «XX ғасыр басынан орыс қоныс аударушы шаруаларының Батыс Сібір өлкесі, соның ішіндегі Ақмола облысына келіп орналаса бастауының көлемін «Челябинск пунктінің мәліметі бойынша 1911 жылы Сібірге 185 933 адамды құраған 21 690 қоныстанушылар ходоктардың отбасылары келген. Осылардың ішінде облысқа 1911 жылы 28 806 адамды құрайтын қоныстанушылар мен ходоктардың 2928 жанұялары келіп орналасқан» [9], - деген мазмұндағы деректер жеткізеді. Бұдан кейінгі «Список переселенческих участков, предоставленных ходокам Европейской России в Акмолинском районе в 1912 году» [9] атты 1912 жылы Омскіде жарық көрген жазба мағлұматтар жинағында: «Омск уезінде 2475 адамдық үлес, (солардың қатарында 357 жанға арналған жеке пайдалану мақсатындағы 112 жерден анықталған 4 бөлік); Петропавловск уезінде 2555; Кокшетау уезінде 3157 адамдық; Атбасар уезінде 634 адамдық;

Ақмола уезінде 244 адамдық бөліктер. Жиыны 9065 адамдық бөліктер. (Осылардың қатарында), Омск уезіндегі Сатыбай, Терек, Темірбай, Дома Қыстау, Игон Агаш, Сиыр Үлкен, Жақабай Сасық, Шағамбай, Көкшетау уезіндегі Алакөл, Ақмола уезіндегі Жыланды, Атбасар уезіндегі Кенжарым» [10], - деп көрсетіліп, 1912 жыл ішіндегі Омск (Омбы) уезі бойынша жергілікті қазақтар жайылымдық жерлерінен орыс қоныстанушыларына өткізілген жер бөліктерінің санынан анықтамалар берілген.

1912 жылы Омбы қаласында жарияланған «Обзор Акмолинской области за 1912 год» [11], атты кезекті есептік жинағында 1912 жылғы Ресей империясының ішкі еуропалық губернияларынан Батыс Сібір, соның ішінде Ақмола облысына қоныс аударушылардың, олардың жалпы және жанұя сандары сандары беріліп, оларға империялық үкімет тарапынан көрсетіліп отырған әр жақты көмек көлемінен анықтамалар баяндалған. Осы жинақта аталған мазмұнда жазылғанындай: «1912 жылы Челябинск пунктiнiң анықтамалығы бойынша Сiбiрге 177 285 адамды құраған қоныс аударушылар мен өз еркімен келушілердің (ходоктар) 31 623 жанұялары, 83 614 жалғыз басты. Оның ішінде 58 672 өз еркімен келушілер келген.

Осы айтылған сандардың ішінде облысқа (Ақмола облысы, - Ғ.Қ.) 1912 жылы 14.827 адамды құраған 2697 қоныс аударушылар мен өз еркімен келушілер жанұялары және 7 415 жалғыз басты, барлығы 22 242 адам келді. Есепті жылы бұрынғы жылдардағыдай жоспар негізінде келген қоныстанушыларға мемлекет тарапынан көмек көрсетілді, (атап айтқанда,-Ғ.Қ.): шаруашылық мүддесіне, қауымдық қажеттілікке, ішкі бөліністі айқындау және жол шығынына. Шаруашылық мүддесіне бөлінген қаржы: 1912 жылы шаруашылық мүддесіне 1.300.072 рубль бөлінді. Жол шығынына: 1912 жылы бұл мақсатқа 2.380 рубль берілді. Орта есеппен алғанда, өз еркімен келушіге мөлшермен 4 рубль және отбасылық қоныс аударушыға мөлшермен 10 рубльден айналды» [11]. Келесі жазба деректе жоғарыдағы көрсетілген Ақмола облысына Ресей империялық отарлау саясатының барынша жүргізілуі нәтижесінде орыс шаруаларын легімен қоныстандырудың нәтижесінде бұл өлкедегі тұрғындардың нақты сандары көрсетіліп, XIX ғасырдың соңғы уақыттарына дейін басымдық танытып келген жергілікті қазақтардың XX ғасырдың алғашқы он жылдығының соңында сандарының барынша азайып, екінші деңгейдегі тұрғындар санына ауысқандығын білуге болады. Осы мазмұндағы мағлұматтарда жазылғанындай: «Отырықшы және көшпенді тұрғындар бойынша облыс тұрғындарының санының анықтамалығы:

Омск уезінде отырықшы – 327 742, көшпенді – 56 681;
Петропавловскте отырықшы – 207 617, көшпенді – 86 192;
Көкшетауда отырықшы – 248 520, көшпенді – 100 421;
Атбасарда отырықшы – 62 490, көшпенді – 94 068;
Ақмолада отырықшы – 127 71, көшпенді – 213 791;
Барлық отырықшы – 974 090, барлық көшпенді – 551 453;
Жалпы қорытынды: 1 525 543» [12], - болды.

Ақмола облысын империяның Еуропалық өңірлеріндегі жерсіз және жерлері аз орыс шаруаларымен қоныстандыру патшалық билік тақтан

кеткен 1917 жылдың басына дейін үздіксіз жалғасып келді. Бұл шараға тіпті Ресей империясы сәтсіздікке ұшырай бастаған Бірінші Дүниежүзілік соғыс қимылдары да әсер ете алмады. Қазақ даласының бұл өңірін одан ары отарлау барысы мен салдарларын Ақтөбе облысындағы қалыптасқан тұрғындар арасындағы ұлттық айырмашылықтардан білуге болады. Мысалы, 1917 жылғы осындай мазмұндағы жазба деректе баяндалғанындай: «1915 жылы облыстағы казак (орыс казактары) тұрғындардың саны 131 232 адам болды. Облыстағы шаруа тұрғындардың (қоныстанушы орыс шаруалары) жиынтығы 1916 жылдың 1 қаңтарында 744 918 адамға жетті. Олар негізінен Омск (Омбы) және Көкшетау уездерінің солтүстік және оңтүстік бөліктеріне және Атбасар уезінің солтүстік және Ақмола уезінің солтүстік батыс өңірінен оңтүстік батысына дейінгі жерлеріне орналасқан.

2-кесте. Сол кездегі облыс тұрғындарының ұлттық бірегейлігін көрсететін анықтама:

Атауы	Саны
Великоросстар	425 474
Малоросстар	443 113
Белорусстар	5 709
Поляктар	17 203
Мордвалар	27 232
Немістер	30 513
Қырғыздар	592 332
Татарлар	25 649
Барлығы	1 579 456 адам

(Осы, 1915 жылы облысқа жаңадан қоныс аударып келгендердің санына тоқталатын болсақ, - Ғ.Қ.) Челябинск тіркеу орнының мәліметі бойынша есепті жылы Ақмола облысына 5 683 қоныстанушылар мен өз еркімен қоныстанушылар келді. Осы тіркеу орнының есебінде көрсетілгеніндей, өткен жылы 54 893 адам келген» [13].

Келесі талдау жасалатын ресми мағлұматтар жинағынан Ресей империясының өмір сүруінің ең соңғы бір-екі жылдарындағы (1916 жылғы көрсеткіш) бұл отарлаушы мемлекеттің қазақ даласында, соның ішінде бұдан бір ғасыр бұрынғы тұрғындарының түгелге жуығы қазақтар болып қалыптасқан Ақмола өңірі тұрғындарының ұлттық құрамының сандарына көз жеткіземіз. Онда баяндалғанындай: «Ақмола облысындағы (орыс,- Ғ.Қ.) шаруаларының саны 1915 жылдың 1 қаңтарына 729 266 адамға жетті. (Бұлармен бірге, - Ғ.Қ.). Есепті жылы облыстағы казак тұрғындарының саны 111 299 адам болды. Қырғыздардың (қазақтар - Ғ.М) саны 1914 жылы 574 498 адам болып, олардың ішінде 531 507 мыңы көшпенділер. 42 991 адам отырықшылар болды.

Облыстағы шаруалар 1 333 177 адамды құрап, өткен жылмен салыстырғанда 11 981 адамға артық болды. Бұл деректер жинағындағы

кесте негізіндегі, одан ары аталған облыс тұрғындарының ұлттық белгілеріне қарай төмендегі сандары көрсетілген [14].

3-кесте. *Сол кездегі облыс тұрғындарының ұлттық бірегейлігін көрсететін анықтама (1916 жыл бойынша):*

Атауы	Саны
Великоросстар	423,350
Малоросстар	458,921
Поляктар	7,512
Мордвалар	24,605
Немістер	36,039
Қырғыздар	570,238
Татарлар	24,036
Еврейлер	4,462
Сарттар	2,237
Басқа халықтар	4,237
Барлығы	1 555 679 адам

Жоғарыдағы мәліметтерді саралай келе, XIX ғасырдың екінші жартысынан патшалық ресейдің қазақ даласын, соның ішіндегі Омбы, Петропавловск, Көкшетау, Атбасар уездеріне көбірек қоныстандырып отырды. Ақмола өңірін орыс казактары шаруаларымен, тағы да ресейдің орталық өңірлерінен келетін ұлт өкілдері топтарымен қоныстандырудың мақсаты, барысы мен нәтижелерін талдап, орталық үкіметке ұсыныстар дайындайтын арнайы басылымдардың сандарындағы мәліметтерден анық болатынында, осы қоныстандырудың барлығы байырғы қазақтардың ата қоныстары: қыстаулары мен жайылымдықтарын күшпен тартып алуы арқылы іске асырылғандығына көз жеткіземіз. Яғни, патшалық билік сырттан келген өзге ұлт өкілдерін жергілікті халықтың ерекшелігіне қарамай жаппай қоныстандырып, байырғы шаруашылық түрлерінен ажыратып жіберді.

Осындай отарлық саясаттың барысында 1917 жылға дейін жергілікті қазақтардың саны барынша азайып, олар өздерінің тарихи ата-мекенінде екінші қатарлы ешқандай құқықсыз тұрғындарға айналды. Аталған мерзімдегі ресейлік ресми жазбаларда бұл уақыттағы патшалық отарлық саясаттың жергілікті қазақ тұрғындарына әкелген әсерлері де баяндалып, олардың нақты әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларына да талдау жасалынған. Мысалы, 1897 жылы Омбы қаласында жарияланған «Обзор Акмолинской области за 1895 г.» атты ресми деректер жинағында [15], «Қырғыздар өздерінің этнографиялық және мәдени-экономикалық ерекшелігіне және өзіндік шаруашылықтық-әкімшілік негіздеріне байланысты облыс тұрғындарының мүлдем бөлек тобын құрайды. Олар негізінен мал шаруашылығымен және біразы егіншілікпен шұғылданады. Қырғыздардың

жартылай көшпелі өмір-салты далалық облыстардың табиғатының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан: олардың территориясының үлкен бөлігі кең өңірді қамтитын өзінің жергілікті және климаттық жағдайларына байланысты егіншілікпен емес, қырғыздардың бір орыннан екінші жерге үнемі көшіп жүретін табынды мал шаруашылығына ғана қолайлы. Облысты мекен ететін қырғыздар «Орта орда» (Орта жүз – Ғ.Қ.) деп аталатын топқа жатады және белгілі рулар мен олардың қосымшаларына бөлінеді. Болыстық (волостное) әкімшілік қатынаста олар жеке ауылдарға жіктеледі, алайда бұл ресми бөлу қырғыздардың (қазақтар – Ғ.Қ.) нақты жағдайларына сәйкес келмейді, өйткені бір ауылдың көптеген ошақ иелері (тұрғындары – Ғ.Қ.) болыстықтың әр бөліктерінде тұрады. Шындығына келгенде қырғыздар бірнеше жанұядан тұратын жеке топтарды құрайды және бұл топтардың да ауылдар сияқты жанұябасыларының есімдері берілген атаулары бар.

Көпшілік жағдайда бір ауылды сол рудан шыққан бір бай асырайды. Ол байдың айналасына өзінің ағайын жақын туыстары орналасады. Кей жағдайларда олардың ауылдарының құрамына қызмет етушілер және малшылар ретіндегі «жатақтар» немесе кедейленген қырғыздар да (қазақтар) енеді. Мұндай ауылдарды № мен белгіленген әкімшілік емес «дәстүрлі рулық» деп атауға болады. Мал шаруашылығы жағдайына сай, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу және Сырдария облысының солтүстік бөлігі мен Астрахань губерниясының қырғыз (қазақ) ауылдарының барлығын қосып есептегенде 25 миллионнан астам төрт түлік мал бар. Ақмола облысы қазақтарында 1879 жылы 2 345 983 бас мал болды, оның ішінде: ұсақ – 1 352 165 бас қой мен ешкі, жылқы – 703 261 бас, ірі қара – 194 595 бас, түйе – 95.962 болды. 1879-1880 жылдардың қысында мал азығының жоқтығынан 818 995 бас мал немесе оның 35% - шығынға ұшырады. Статистикалық анықтамалар негізінде қырғыздардың бақылауы бойынша осындай жұт оқиғалары (қазақша «қоян жылы») әрбір 12-жылдан кейін қайталанып отырады. Жылқының орташа-нарықтық бағасы 25 рубль, ірі қара малы (сиыр) – 20 рубль, қой – 3 рубль. Түйе – 50 рубль бағасымен есептейтін болсақ, 2 жылда келтірілген шығын Ақмола облысы қазақтары 15 540 159 рубль малынан айырылғанын көруге болады. 1896 жылдың 1-қаңтарындағы деректер бойынша Ақмола облысында 2 106 585 бас мал болды. Соның ішінде отырықшы тұрғындарда (қалалықтармен бірге) 277 720 бас және ауылдық жерде 1 828 865 бас мал саны болды» [15] - бар. XIX ғасырдың соңынан Ақмола өңірінде тұрып жатқан жергілікті қазақтардың әлеуметтік жағдайына, патшалық биліктің әкімшілік басқару түрлерінің енулеріне қарамастан өзара дәстүрлі рулық, аталық, ауылдық байланыстары сақталып отырғанына талдау жасалынған.

Кезекті ресми деректер жинағындағы: «Жайылымдықты мұз басқан жағдайда, (гололедея) жеткілікті мөлшерде мал азығы дайындалмаса және малды басқа жерлерге айдауға мүмкіндік болмаса, шаруалар жем шөбінің жоқтығынан кейде малдарының жартысынан айырылады. Мысалы, Қазақ даласының орталық бөлегінде (Торғай, Ақмола, және Сырдария облысының солтүстік аймағында) олардың есінде қалған 1879-1880 жж. 12 710 000 бас

малдың 6 106 000 басы жұттан қырылып қалды. Соның ішінде Ақмола облысы қазақтарында 1879 жылы әр түрлі 2 345 983 бас мал болса, 1879-1880 жж. мал азығының жоқтығынан 818 995 бас мал шығынға ұшырап, қолда бар малдың 35% құрады. Ал, 12 жыл өткеннен кейінгі 1891 жылы тағы да жұт салдарынан едәуір көлемдегі мал шығыны орын алып, 364 054 бас мал немесе бар малдың 17,6 % шығынға ұшырады. Жылқының орташа нарықтық бағасы – 25 рубль, ірі қараны – 20 руб, қойды – 3 руб және түйені 60 руб. деп есептегенде жоғарыда аталған 2 жыл көлемінде Ақмола облысы қырғыздарының мал шығындары 15 540 159 рубль болды» [16], – деген мәліметтерден сол мерзімдердегі қазақ даласында үнемі орын алып келген жұттардың көшпенді мал шаруашылығына келтіретін зардаптарының мөлшерін білуге болады.

Ақмола облысы қазақтарының XX ғасырдың басындағы шаруашылық жағдайларына талдау жасалған көптеген жазба мағлұматтарда олардың негізгі күн-көріс көздері малдары жыл сайын азайып келе жатқандығынан мысалдар келтірілген. Атап айтқанда, 1910 жылы Санкт-Петербургте жарияланған осындай жазба деректер топтамасында [17],- баяндалғанындай: «Қазіргі қазақтардың ата-бабалары Петропавел (Қызылжар) өңіріне көшулері әр уақыттарда орын болған. Осы уезде өздерін бес жүз жыл бұрын тұратынын айтатын жергілікті қазақ ауылдары бар. Атап айтқанда, Полуденск болыстығындағы №9 Джакей Оразбай ауылы. Осы болыстықтағы тағы да басқа төрт ауыл (№7, 10, 13 және 16) және Тайынша болыстығындағы он бір ауыл (№143-145, 152-154 және 161-165) өздерін осы жерлерге орналаса бастау уақыттарын төрт жүз жылдеп айтады.

Осы жазбада назар аударатын мәселенің бірі жоғарыдағы аталған ауылдардың негізделуіне жататын тарихи кезеңнің, соның ішінде, осыдан үш жүз жыл бұрынғы орыстардың Ертіс жағалауындағы даланы немесе қазіргі Ақмола облысының солтүстік жартысын, соның ішіндегі Петропавловск (Қызылжар) уезі кіретін «Көшім хандығының» билігінде болған жерлерді бағындырған уақытпен сай келеді. Яғни, көрсетілген 117 ауыл, орыстардың Петропавел өңірін толығымен отарлауы кезеңіндегі кездескен байырғы тұрғындардың өкілдері болды. 516 ауылдың негізі соңғы 60 жылда қаланды. Осы ауылдардың көпшілігі бұрынғы қазақы ауылдар негізінде қалыптасты.

Қызылжар уезі қазақтары кәсіп түрлеріндегі мал шаруашылығы төмендегі мәліметтермен анықталады. Мысалы, 1908-1901 жж. аралығындағы санақ мәліметтері негізінде мал санынан салыстырмалы сандарына тоқталсақ:

1908 жылы: жылқы - 2 256 422, ірі қара – 201 097, қой – 271 678, ешкі-71 136, түйе - 300.

1901 жылы: жылқы – 113 224, ірі қара – 91 431, қой - 129 972, ешкі – 26 245, түйе – 326.

Жиыны: 1908 жылы барлығы – 772 642, 1901 жылы барлығы – 361 198.

1908 және 1901 жж. аралығындағы бір шаруашылық бойынша әр түрлі мал анықтамалығы туралы келесі сандар мәлімет береді:

1908 жыл: жылқы – 17, ірі қара – 15, қой – 21, ешкі – 6;

1901 жыл: жылқы – 10, ірі қара – 8, қой – 12, ешкі – 2.

Барлығы: 1908 – 59, 1901 – 32» [17] - деп жазылып, одан жергілікті қазақтардың соңғы 10 жыл көлеміндегі әр түрлі мал сандарының мәліметтері көрсетілген. Петропавловск уезі қазақтарының осы өңірге орналасуының тарихы баяндалған. Бұлармен бірге осы жазба дерек жинағында облыстағы егін шаруашылығын ұйымдастыруға жауапты шенеунік В Кузнецов: «Қазіргі уақытта ру басыларының деңгейі біршама дәрежеде төмендеп, көшпелі мал шаруашылығы таза күйінде мүлдем жойылып барады. Болашақта бұл жойылу одан ары жүре береді. Уездің көптеген өңірлері, соның ішінде, солтүстік және батыстағы Убаған-Құшмұрын (Обаған, Құсмұрын – F.M.) өңірі көшпелі мал шаруашылығы жерлері есебінен түгелдей тығыз орналасқан жер өңдеу аудандарынан тұрады» [17], дейді. Бұл уезге патшалық отарлаудың жергілікті қазақтардың өмірі мен тұрмыстарына әкелген кері әсерлерін атап көрсетті. Келесі жазба деректе Ақмола облысы Ақмола уезі өңіріне қазақтардың келіп орналасуы тарихынан да анықтамалар беріліп, бұл өңірді ресейлік отарлау барысы, оған қарсы жергілікті тұрғындардың қарсылығынан мысалдар келтірілген. 1822 жылғы Ресей империясы тарапынан қабылданған Сібір қырғыздары ережесінің жергілікті қазақтардың тұрмыстық жағдайларына, әлеуметтік дамуларына әсері жазылған. Уезд қазақтарының осы империялық ережеге қатынасы мен Кенесары қозғалысын қолдауы нақты деректер негізінде сипатталған. Онда: «Ақыр соңында 1756 жылы қытайлықтар қырғыздардың жаулас көршілері қалмақтарды толығымен талқандап, үнемі қауіп төндіріп келген Жоңғар мемлекеті жойылды. Екі ғасыр бойы үнемі шапқыншылықты басынан өткізіп келген қырғыздар нәтижесінде еркін тыныстады және Жоңғар патшалығы талқандалғаннан екі жыл өткен соң олар шығысқа, Ертіс өзені жағалауына қарай жылдам жылжып, ондағы жоңғарлардан босатылған жерлерге орналаса бастады.

Бұған керісінше, орыстар Ертіс өзені бойымен қазақ қоныстарын негіздей отыра, мұндағы қырғыздарды ығыстыра бастады. Міне осылай, XIX ғасырдың басынан Ертістен батысқа қарай қарсы қозғалыс басталады. Осы уақытта Ақмола уезі шеңберінде Ертістен қоныс аударған қазақтар көбейе бастады. Нәтижесінде, орыстардың билігі Ақмола уезіндегі Есіл өзені бойындағы 1832 жылы «сыртқы округ» болып жарияланған округтік қалаға айналған Ақмола бекінісінің негізделуінен кейін бірден белгілі бола түсті. Осыдан кейін 1837 жылы уездің оңтүстік бөлегінде Ақтау бекінісі салынды. Округтың ашылуымен жергілікті басқарудың сайланатын «аға сұлтандар» басқаратын ерекше әкімшілік басқарамасы енгізілді. Алғашқы аға сұлтан болып Самеке ханның ұрпағы Қоңырқұлжа Құдайменді сайланды. Оған бәсеке ретінде аға сұлтандыққа өтуге Саржан Қасымов түсті, алайда өзінің үмітінің орындалмайтындығын біліп, ол Қоқанд хандығының қарамағына өтті. Едәуір деңгейдегі осындай сайлану мақсаттары негізінде Саржанның інісі Кенесары Қасымұлы 1837 жылы оларды орыс бодандығына енбеу және тәуелсіз мемлекет құруға туралы үгіттей бастады. Оның бұл әрекеті ерекше табысқа жете алмады, бұған қарамастан 10 жылға жуық уақыт бойы Кенесары мен оның жақтастары бүкіл өлкені үздіксіз соғыс алаңына

айналдырды. Кенесарымен келіспейтін қазақтар оның жазалауларынан құтылу үшін өздерінің тұрақты ауылдары мен қыстауларынан біршама уақыт алыстап солтүстікке қарай көше бастады. Кенесары толқытқан қазақ даласы өз қалпына жылдам келе алмады. Осындай жағдайдан кейін, көптеген қазақ рулары арасында келіспеушіліктер болып, өз туған жерлерінен көше бастады. Ал, ол жерлерге өз кезегінде ішкі ресейден келіп жатқан шаруалар қоныстанды.

Кенесарының көтерілісі өлкенің (қазақ даласы) тарихындағы бүкіл бір кезеңді қамтыған патшалық үкіметке қарсы ұлт-азаттық көтеріліс пен шапқыншылық кезеңнің соңғы оқиғаларының бірі болды. Аталған уақытта өлкеде әлі де сайланбалы аға сұлтандардың көмегімен басқарудың ескі жүйесі сақталынып келді; өлке рулық болыстықтарға бөлініп келді және бұл рулық бастама сол кезде зор маңызға ие болды. Осыдан барып, бірнеше рулар әліде болса қазақ хандарының мұрагерлері төре сұлтандардың қамқорлықтарын іздейді. Өлкедегі мұндай жағдай «Сібір қырғыздары Ережесін» іс жүзінде ауыстырған уақытқа дейін іске асырылды» [18], - деп жазылған, бұл өлкедегі XVIII ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың соңына дейінгі орын алған саяси-әлеуметтік оқиғалардың барысына талдау жасалып, баға берілген.

Нақты сандармен толықтырылған кезекті жазба деректер жинағында 1880-1907 жылдар аралығындағы Ақмола облысындағы жергілікті қазақтардың мал сандарының салыстырмалы көрсеткіштері беріліп, талдау жасалынған. Онда: «Қырғыз мал шаруашылығының жағдайын төмендегі сандар арқылы білуге болады:

1880 жылы 1 қазаққа есептегендегі мал басының саны 4,7., 1891 – 5,4., 1892 – 4,2., 1894 – 4,7., 1897 – 7,8., 1907 – 3,9.

4-кесте. Қырғыздар иелігіндегі малдың жалпы саны [19]:

Жыл	Жылқы	Мүйізді ірі қара	Ұсақ мал	Түйе	Барлығы
1880	408 570	159 699	959 395	82 224	1 609 888
1887	550 585	204 019	1 302 165	91 197	2 147 766
1897	792 072	420 957	1 872 588	102 514	3 188 131
1907	522 230	366 034	993 296	76 270	1 197 810

Яғни, бұл мәліметтерден белгілі болатынындай, аталған жылдардағы мал сандарының көрсеткіштері әртүрлі жағдайларда болғандығы, соның ішінде 1880 жылмен салыстырғанда 1907 жылы әр қазаққа тиесілі мал саны 1897 жылғы көрсеткіштен екі есеге азайғандығын көруге болады. Бұған оған жыл сайын осы өңірлерді жиі қамтып отыратын ауыр табиғат жағдайлары (қысқы мал жұты, мал ауыруы, т.б.), ресейлік орыс казактары мен шаруаларын еселеп қоныстандыру салдарынан қазақтардың жайылымдық көлемінің үнемі азайып отыруы, осыдан барып олардың малдарын мол көлемде орыс көпестері мен жәрмеңкелер арқылы лажсыздан сатуы әсер еткендігі

белгілі. Ал, мұның өзі негізгі күн-көрістері мал болып келген қазақтардың тұрмыстық жағдайларының нашарлауына әкеліп соқтыратындығы белгілі.

1912 жылы Омбы қаласында жарияланған кодан кейінгі жазба дерегінде «Қазақ тұрғындарының құрамы 1912 жылы 554 302 адам болды; олардың ішінде көшпенділер 543 035 адам және отырықшы 11 064 адам» [20] - болды. Осы сандарға қарап сол уақыттағы Ақмола облысында отырған жергілікті қазақтардың саны және барлық тұрғындардың әлеуметтік жағдайлары нақты белгілі болады. Ал, осы мерзімде Ресейлік Дала өлкесінің құрамында болған Ақмола облысындағы жалпы тұрғындардың саны 1 миллионнан асып, оның басым бөлегі өлкеге қоныс аударған орыс казактары мен империяның Еуропалық бөлігінен көшіп келгендер болғандығы белгілі. Ресей империясының осындай отарлық саясатының негізінде жергілікті қазақтардың саны мейлінше азайып, бұл кері құбылыс одан ары жалғастырыла берді. Бұл осы жергілікті халықтың санының кемуіне әкеліп соқты. Ал, бұдан кейін көптеген әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық теңсіздіктер пайда болып, оның зардабы бірнеше буынға дейін әсер етті.

Қорытынды

- Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағын қамтыған Ақмола облысының XIX-XX ғасыр басы мерзіміндегі бодандық тарихы арқылы бұл жерлерді Ресей империясы тарапынан отарлау саясатының барысы мен жергілікті тұрғындарға деген кері нәтижелерін барынша айқындай түседі;

- Ресей империясы бұл өңірдің жер үсті-асты байлықтарын есепсіз игеру арқылы XIX ғасырдың соңына дейін өлкеде көптеген алтын, күміс, мыс, тағы да басқа түсті металлдар іздестіретін, өндіретін орындар пайда болып, өндірілген өнімдер толығымен империяның орталық өңірлеріне жіберіліп келді;

- Осындай ресейлік өндірістік игеру жергілікті қазақтардың кен орындары табылған жайылымдық жерлерін күшпен алу, оларды мал шаруашылығына мүлдем қолайсыз жерлерге ығыстыру арқылы іске асырылды.

- Ресейлік отарлаудың келесі түрі – Ақмола облысы территориясына көпсанды Сібір казак әскерлерінің арнайы бөлімдері орналастырылып, оларға жерлерінен айырылған қазақтардың қарсылықтарын қарудың күшімен басу міндеттері қойылды. Отбасымен келіп орналасқан казак әскерлеріне өлкедегі ең құнарлы егістікке арналған жерлер беріліп, оның көлемі үнемі ұлғайтылып отырды. Қазақ даласында әскерилендірілген казак станицалары пайда болып, даладағы патшалық әкімшіліктің тірегіне айналдырылды;

- Бұлармен қатар әсіресе өлкені XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыс шаруаларымен қоныстандыру бастау алып, XX ғ. басына дейін тоқтаусыз жүргізіліп келді. Өлкеде көп мөлшердегі орыс деревнялары мен селениялары негізделіп, қазақ тұрғындары жайылымдықтары есебінен ең құнарлы жерлерде орын тепті. Мұның салдары автохонды тұрғындардың мал шаруашылығының тереңінен дағдарысқа ұшырауына әкелді;

- XIX ғасырдың бірінші ширегі (1822 ж.) және екінші жартысындағы (1868 ж.) ресейлік саяси-әкімшілік реформалары талаптарына сай Ақмола облысындағы қазақтардың ата-қоныстары толығымен патша үкіметінің меншігі деп жарияланып, жергілікті тұрғындар ешқандай құқықсыз «бұратана» (инородцы) тұрғындар деп (халық) жарияланды;

- Мұндай теңсіздікке қарсы өлке тұрғындары өздерінің әр бағыттағы үнемі қарсылықтарын білдіріп келді. Оның айқын мысалы жергілікті қазақ тұрғындарының едәуір бөлегі XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі аталған реформаларға қарсы ұйымдасқан бүкіл қазақ даласын, соның ішінде шығыс және солтүстік шығыс өңірлерін де қамтыған қарулы қозғалысты белсенді қолдады.

Ал, осының өзі қазақ даласын, соның ішіндегі Ақмола өңірін ресейлік отарлаудың нақты мақсаты, барысы мен нәтижесін толығынан көрсетіп берді.

Ұсыныстар:

- Қазақстан тарихының құрамдас бөлегі – әр өлкенің өткенін тарихи нақты жазба деректер негізінде үнемі зерделеп, нәтижесін жариялап отыруды тұрақты негізде іске асыру;

- Аталған бағытта тың архив және тарихи жазба деректерді пайдалануға назар аудару;

- Мұндай маңызды жұмыстар арқылы Қазақстанның әрбір аймағының көне заманнан қазіргі уақытқа дейінгі жүйелі тарихын негіздеуді іске асыру. Соның ішінде Қазақстанның барлық өңірлерінің жетістікті, шешуші, сынды да, ауыр кезеңдері тарихын саралап, нәтижелері мен себептерін анықтауға үнемі көңіл бөлу;

- Еліміздің әрбір өлкесінің тарихын осылай мақсатты да жүйелі тұрғыда зерттегенде бұл аймақтардың Қазақстанның біртұтас тарихи өңірі ретінде айқындалатындығына барынша назар аудару.

Міне, осындай нақты істер атқарылғанда қазіргі және болашақ ұрпағымыздың бойында «Ұлан-байтақ Еліміздің территориясының тұтастығы мен халқымызды тарихи төл мекені» қағидасын қалыптастыра аламыз деп есептеуге болады.

Қаржыландыру: Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)» (ЖТН №BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрілігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Обзор Акмолинской области за 1881 год (приложение ко всеподданнейшему отчету Акмолинского губернатора) Омск., 1882 г.
2. Обзор Акмолинской области за 1883 год (Приложение ко всеподданнейшему отчету и.д.Акмолинского губернатора). Омск.,1884 г.
3. Обзор Акмолинской области за 1894 г.Омск., 1896, сс.5,10
4. Обзор Акмолинской области за 1895 г. Омск., 1897, сс.4-5
5. Обзор Акмолинской области за 1907 г. Омск., 1908, с.18
6. Памятная книжка Адрес-Календарь Акмолинской области на 1909 год. Омск., 1909, с.76
7. Обзор Акмолинской области за 1910 год. Омск., 1911., сс.14-15
8. Статистические материалы по подворному обследованию переселенческих хозяйств 9-ти типичных поселков (4 Кокчетавского и 5 Петропавловского уездов) Акмолинской области за 1910 год. Омск., 1911, с.8
9. Обзор Акмолинской области за 1911 год. Омск., 1912, с.9
10. Список переселенческих участков, предоставленных ходокам Европейской России в Акмолинском районе в 1912 году., Омск., 1912г., сс. 1,2,14,20,22,34,38
11. Обзор Акмолинской области за 1912 год., Омск., 1913, сс.9-10
12. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Омск., 1914г, с.15
13. Обзор Акмолинской области за 1915 год. Издание Акмолинского Областного Статистического Комитета. Омск., 1917, сс. 8,9,14
14. Памятная книжка Акмолинской области на 1916 год, Омск., 1916, сс.17,18
15. Обзор Акмолинской области за 1895 г. Омск., 1897, сс.5,24,29,32
16. Обзор Акмолинской области за 1898 г.Омск., 1900, сс.27,28
17. «Киргизское хозяйство в Акмолинской области Том III. Петропавловский уезд. Повторное исследование 1908 года». С-Петербург., 1910, сс.31,34,71,VIII
18. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область Акмолинский уезд. Том III-й Часть II-я. Чернигов 1996., сс.86-87,91
19. Памятная книжка Адрес-Календарь Акмолинской области на 1909 год. Омск.,1909, с.81
20. Обзор Акмолинской области за 1912 год. Омск., 1913, с.9

REFERENCES:

1. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1881 god (prilozhenie ko vsepoddaneishemu otchetu Akmolinskogo gubernatora) [Review of the Akmola region for 1881 (appendix to the most humble report of the Akmola governor)] Омск., 1882 g.
2. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1883 god (prilozhenie ko vsepoddaneishemu otchetu Akmolinskogo gubernatora) [Review of the Akmola region for 1883 (appendix to the most humble report of the Akmola governor)] Омск., 1884 g.
3. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1894 g. [Review of the Akmola region for 1894]. Омск., 1896, pp. 5,10
4. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1895 g. [Review of the Akmola region for 1895]. Омск., 1897, pp. 4-5.
5. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1907 g. [Review of the Akmola region for 1907]. Омск., 1908, p. 18
6. Pamyatnaya knizhka Adres-Kalendar Akmolinskoy oblasti na 1909 god. [Memorial book Address-Calendar of Akmola region for 1909.]. Омск., 1909, p.76
7. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1910 god. [Review of the Akmola region for 1910]. Омск., 1911, pp. 14-15
8. Statisticheskie materialy po podvornomu obsledovaniyu pereselencheskix hozyystv 9-ti tipichnih poselkov (4 Kokchetavskogo y 5 Petropavlovskogo uezdov) Akmolinskom oblasti za 1910 god. [Statistical materials on a household survey of resettlement households in 9 typical settlements (4 Kokchetavsky and 5 Petropavlovsky districts) of the Akmola region for 1910.]. Омск., 1911, p.8
9. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1911 god. [Review of the Akmola region for 1911]. Омск., 1912., p.9
10. Spisok pereselencheskikh uchastkov, predstavlenykh hodokom Evropeiskoy Rossii v Akmolinskom raione v 1912 godu., Омск., 1912 g., [List of resettlement plots provided to the petitioners of European Russia in the Akmola region in 1912.]. pp. 1, 2, 14, 20, 22, 34, 38
11. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1912 god. [Review of the Akmola region for 1912]. Омск., 1913, p. 9-10
12. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1913 god. [Review of the Akmola region for 1913]. Омск., 1914., p. 15
13. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1915 god. Izдание Akmolinskogo Oblastnogo

-
- Statisticheskogo Komiteta. [Review of the Akmola Region for 1915. Publication of the Akmola Regional Statistical Committee]. Omsk., 1917, pp. 8, 9, 14
14. Pamyatnaya knizhka Akmolinskoy oblasti na 1916 god [Akmola Region Memorial Book of 1916]. Omsk., 1916, pp. 17, 18
15. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1895 god. [Review of Akmola region for 1895]. Omsk., 1897, 5, 24, 29, 32
16. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1898 god. [Review of Akmola region for 1895]. Omsk., 1900, pp. 27, 28
17. «Kirgizskoe hozaystvo v Akmolinskoy oblasti Tom III. Petropavlovskii uезд. Povtorno issledovanie 1908 goda» [“Kirghiz economy in Akmola region. Volume III. Petropavlovsk district. Repeated study of 1908.”]. S-Peterburg., 1910, pp. 31, 34, 71, VIII
18. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye y razrabotannye ekspeditsiyi po issledovaniyu stepnykh oblastey. Akmolinskaya oblast. Akmolinskiy uезд. Tom III-i Chast II-y. [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition to study the steppe regions. Akmola region, Akmola district. Volume III, Part II.]. Chernigov 1996., pp. 86-87, 91
19. Pamyatnaya knizhka adres-Kalendar Akmolinskoy oblasti na 1909 god [Commemorative book Address-Calendar of Akmola region for 1909.]. Omsk., 1909, p. 81
20. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1912 god [Review of Akmola region for 1912.]. Omsk., 1913., p. 9